

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 12 | ISSUE - 1 | OCTOBER - 2022

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक प्रणाली आणि समुदाय कल्याण

डॉ. मिनाक्षी नत्थुजी कुबडे

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा .

सारांश:

हा शोधनिबंध प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील समाज कल्याणाला चालना देण्यासाठी पारंपारिक सामाजिक व्यवस्थेची भूमिका शोधतो भारतीय समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक गतिशीलतेला आकार देणाऱ्या जात, नातेसंबंध समाज आणि इतर सामाजिक संरचना यांच्यातील परस्परसंवाद हे परीक्षण करते. हा अध्ययन संयुक्त कुटुंब व्यवस्था धार्मिक व परोपकारी संस्था, आणि व्यापार संघ व हस्तकला-आधारित समुदाय यांसारख्या प्रमुख घटकांचे कल्याणकारी पद्धतींवर होणारे परिणाम समजून घेण्यासाठी विश्लेषण करतो. हे अध्यात्मिक आणि नैतिक तत्त्वज्ञानाचा देखील अध्ययन करते ज्याने सामूहिक कल्याण, समानता आणि कर्तव्य यावर जोर दिला. हा अध्ययन जाती-आधारित भेदभाव आणि लैंगिक असमानतेच्या मुद्द्यांसह या सामाजिक संरचनांमध्ये अंतर्निहित मर्यादा आणि असमानता यांचे गंभीरे मूल्यांकन करतो. भारताचा सामाजिक-सांस्कृतिक वारसा व शाश्वत सामुदायिक कल्याण पद्धतींवर त्याचे परिणाम समजून घेण्यासाठी या निष्कर्षांचे उद्दिष्ट आहे.

मुख्य शब्द: पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था, समुदाय कल्याण, प्राचीन भारत, मध्ययुगीन भारत, जातिव्यवस्था, संयुक्त कुटुंब व्यवस्था

परिचय:

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतीय समाजाची जडणघडण पारंपारिक सामाजिक व्यवस्थेने विणलेली होती ज्यांनी समुदाय कल्याण घडवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती. सामूहिक राहणीमान आणि परस्परावलंबनाच्या सखोल आकलनात रुजलेल्या या प्रणालींनी त्या काळातील सामाजिक-सांस्कृतिक आचारसंहिता प्रतिबिंबित केली, वैयक्तिक गरजा आणि सांप्रदायिक कल्याणाचा समतोल साधला. जातिव्यवस्थेच्या श्रेणीबद्ध रचनेपासून नातेसंबंधांच्या जाळ्या आणि गिल्ड्सच्या सहकारी गतिशीलतेपर्यंत, या संस्थांनी केवळ सामाजिक संघटनेची व्याख्याच केली नाही तर आर्थिक उदरनिर्वाह सामाजिक सुरक्षा आणि नैतिक शासन यासाठी यंत्रणा म्हणूनही काम केले.

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील समाज कल्याण हा केवळ एक व्यावहारिक प्रयत्न नव्हता तर तो धर्म (कर्तव्य), अर्थ (समृद्धी) आणि कर्म (कृती) या आध्यात्मिक आणि नैतिक तत्त्वांशी सखोलपणे गुंतलेला होता. मंदिरे आणि मठ यांसारख्या धार्मिक आणि धर्मादाय संस्थांनी संकटकाळात शिक्षण आरोग्य सेवा आणि मदत प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली तर व्यापार संघ आणि हस्तकला-आधारित समुदायांनी आर्थिक लवचिकता आणि सामाजिक एकता यासाठी योगदान दिले या पारंपारिक प्रणालींनी संसाधन वितरण, संघर्ष निराकरण आणि परस्पर समर्थनाचे प्रतिमान सादर केले ज्यामुळे विविध समुदायांचे कार्य जटिल सामाजिक चौकटीत होते

हा अध्ययन प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्थेचा ऐतिहासिक संदर्भ रचना आणि कार्यप्रणाली शोधून काढतो, समुदाय कल्याणासाठी त्यांच्या योगदानावर लक्ष केंद्रित करतो शाश्वत सामाजिक विकास आणि सर्वसमावेशक प्रशासनासाठी समकालीन धोरणांना प्रेरणा देणारे अंतर्दृष्टी उघड करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. आधुनिक समाजकल्याणाच्या गुंतागुंतीचे निराकरण करण्यासाठी भारताचा समृद्ध सामाजिक-सांस्कृतिक वारसा हा एक मौल्यवान धडा म्हणून हा अध्ययन अधोरेखित करतो, या प्रणालींच्या सामर्थ्य आणि मर्यादांचे सूक्ष्म विश्लेषण करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करतो

संशोधनाचे उद्दिष्ट:

- १) प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील समुदाय कल्याण वाढवण्यामध्ये पारंपारिक सामाजिक प्रणालींच्या भूमिका आणि प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
- २) जातिव्यवस्था, नातेसंबंधांचे जाळे, संयुक्त कुटुंबे समाज आणि धार्मिक संस्था यासारख्या महत्त्वाच्या सामाजिक संरचनांची संघटना आणि गतिशीलता व भारतीय समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक चौकटीला आकार देण्यासाठी त्यांची भूमिका तपासणे
- ३) या प्रणालींनी त्यांच्या ऐतिहासिक संदर्भांमध्ये संसाधन वितरण सामाजिक सुरक्षा, संघर्ष निराकरण, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि आपत्ती निवारण यासोबत कल्याणकारी उपक्रमांना कसे सुलभ केले याचे मूल्यांकन करणे
- ४) धर्म, कर्म आणि सेवा यांसारख्या आध्यात्मिक आणि नैतिक तत्त्वांचा तपास करणे ज्यांनी या पारंपारिक प्रणालींना मार्गदर्शन केले व सामूहिक कल्याण आणि सामाजिक समरसतेवर त्यांचा भर दिला
- ५) जाति-आधारित भेदभाव, लिंग असमानता आणि उपेक्षित गटांना वगळणे यासारख्या मर्यादांचे निराकरण करताना सामाजिक एकसंधता आणि कल्याण यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी या प्रणालींच्या सामर्थ्यांचे गंभीर विश्लेषण करणे

साहित्य समीक्षा:

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था आणि समुदाय कल्याणावरील साहित्य त्यांची रचना कार्यप्रणाली आणि परिणामांची सर्वसमावेशक माहिती प्रदान करते. बशम (१९५४) आणि कोसंबी (१९६५) यांनी प्राचीन भारताच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक संघटनेचा शोध लावला ज्यात समाज, मंदिरे आणि धार्मिक संस्थांच्या कल्याणासाठीच्या भूमिकेवर जोर दिला. ड्युमॉन्ट (१९८०) जातिव्यवस्थेचे श्रेणीबद्ध स्वरूप व सामाजिक व्यवस्था आणि समुदाय कल्याणासाठी तिचे परिणाम ठळकपणे मांडतात. शर्मा (१९५८) आणि चक्रवर्ती (१९९३) यांनी या प्रणालींच्या मर्यादा, विशेषतः उपेक्षित गटांना वगळणे आणि पितृसत्ताक नियमांच्या प्रभावाचे गंभीरपणे मूल्यांकन केले. थापर (२००२) आणि सिंग (२००८) जात आणि नातेसंबंध जाळ्याच्या दुहेरी स्वरूपाचे परीक्षण करतात, सामाजिक एकसंधता आणि पद्धतशीर असमानता संतुलित करतात हबीब (१९९९) आणि हेट्समन (१९९७) मध्ययुगीन कालखंडावर लक्ष केंद्रित करतात, कल्याणकारी पद्धती टिकवून ठेवण्यासाठी कृषी प्रणाली आणि मंदिर अर्थव्यवस्थांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करतात. ओमेन (१९९७) आणि डर्क्स (२००१) या प्रणालींच्या वारशाची चर्चा करतात, समकालीन शासनावर त्यांचा प्रभाव आणि वसाहतवादाच्या परिवर्तनीय प्रभावांवर प्रकाश टाकतात. फुलर (१९८४) आणि चट्टोपाध्याय (१९९४) धर्मादाय आणि सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यात धार्मिक संस्थांच्या भूमिकेवर भर देतात. स्टीन (१९९८) यांनी या पैलूंना राजकीय व्यवस्थेसह एकत्रित केले आहे हे दाखवून दिले आहे की शासन आणि सामाजिक संरचना कशा एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत. एकत्रितपणे, हे अध्ययन आधुनिक अनुप्रयोगांसाठी मौल्यवान धडे प्रदान करून समुदाय कल्याणाचा प्रचार करण्यासाठी पारंपारिक सामाजिक प्रणालींच्या सामर्थ्य आणि मर्यादांबद्दल गंभीर अंतर्दृष्टी देतात

संशोधन पद्धती:

हा अध्ययन प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील सामुदायिक कल्याणामध्ये पारंपारिक सामाजिक व्यवस्थेच्या भूमिकेचे परीक्षण करण्यासाठी बहु-अनुशासनात्मक दृष्टिकोन वापरतो. हे ऐतिहासिक विश्लेषण, प्राथमिक स्रोत, दुय्यम स्रोत आणि पुरातत्व पुरावे वापरते कल्याणकारी पद्धतींचे मूल्यमापन करण्यासाठी विषयगत विश्लेषण, तुलनात्मक विश्लेषण आणि गंभीर मूल्यांकन वापरले जातात

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक प्रणाली आणि समुदाय कल्याण

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था आणि सामुदायिक कल्याण जटिल होते, ज्याची मूळ सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय संरचना होती. या व्यवस्थांमध्ये जातिव्यवस्था (वर्ण आणि जाति) यांचा समावेश होता, ज्याने समाजाला चार मुख्य वर्गांमध्ये विभागले: ब्राह्मण (पुरोहित, विद्वान), क्षत्रिय (योद्धा, शासक), वैश्य (व्यापारी, शेतकरी) आणि शूद्र (कामगार). जातिव्यवस्थेने सामाजिक उतरंड कायम ठेवली, काही गटांना इतरांपेक्षा अधिक विशेषाधिकार मिळाले.

कुटुंब आणि नातेसंबंध हे मूलभूत सामाजिक घटक होते जे भावनिक आणि भौतिक आधार प्रदान करते. संयुक्त कुटुंबांनी विशेषतः ग्रामीण भागात, सामायिक जबाबदाऱ्या आणि संसाधनांद्वारे सामूहिक कल्याण सुनिश्चित केले. महिलांच्या भूमिका प्रामुख्याने घरगुती होत्या परंतु धार्मिक आणि आर्थिक क्रियाकलापांमध्येही त्यांचा सहभाग होता.

खेडी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही स्वयं-शाश्वत एकके होती, प्रत्येक कार्ये जवळजवळ एक स्वयं-निर्भर एकक म्हणून करत होते. आर्थिक सहकार्य आणि कामगार कल्याणासाठी हस्तकला संघ आणि व्यापारी संघटना आवश्यक होत्या. मंदिरे आणि मठ यासारख्या धार्मिक संस्थांनी समाज कल्याण अन्न, निवारण आणि शिक्षण प्रदान करण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावली.

समाजकल्याण यंत्रणांमध्ये धर्मादाय आणि भिक्षा, जलव्यवस्थापन आणि सिंचन, सार्वजनिक बांधकामे आणि पायाभूत सुविधा आणि कल्याणातील राज्यकर्त्यांची भूमिका यांचा समावेश होतो. राजे, श्रेष्ठ आणि श्रीमंत व्यक्तींनी अनेकदा गरीब, मठ, मंदिरे आणि शाळांना दान दिले. आध्यात्मिक कल्याण आणि आर्थिक विकास या दोन्हीना चालना देण्यासाठी, धार्मिक संस्थांना पाठिंबा देण्यासाठी शासकांनी जमीन अनुदान देखील वापरले.

सांस्कृतिक आणि सामाजिक पद्धतींमध्ये सण आणि सामुदायिक उत्सव यांचा समावेश होतो ज्याने सामाजिक बंधन आणि सामायिक कल्याणाला प्रोत्साहन दिले. धार्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष अशा दोन्ही प्रकारच्या शिक्षण देणाऱ्या गुरुकुल आणि बौद्ध विहार विद्यापीठांसारख्या संस्थांसह प्राचीन भारतीय समाजात शिक्षणाचे मूल्य होते.

मध्ययुगीन भारतात, एक सरंजामशाही व्यवस्था प्रचलित झाली, ज्यामध्ये राज्यकर्ते जमिनीवर देखरेख करण्यासाठी आणि महसूल संकलनाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी श्रेष्ठ आणि लष्करी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करत होते. सुफीवाद आणि भक्ती चळवळींनी या काळात सर्वसमावेशकता आणि सामाजिक कल्याणाला चालना दिली.

प्राचीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था:

प्राचीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था, ज्यात वर्ण आणि जाति प्रणाल्यांचा समावेश होता, समाजाला आकार देण्यासाठी आणि समुदायाचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण होत्या. वर्ण व्यवस्था, जी सुरुवातीला कार्यरत होती, समाजाचे तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले: ब्राह्मण (पुरोहित, विद्वान आणि शिक्षक), क्षत्रिय (योद्धा, राज्यकर्ते आणि प्रशासक), वैश्य (व्यापारी, व्यापारी, शेतकरी आणि कारागीर), आणि शूद्र (मजूर आणि सेवा प्रदाते). ही व्यवस्था धर्म या संकल्पनेशी किंवा प्रत्येक वर्गाच्या योग्य कर्तव्याशी जोडलेली होती.

दुसरीकडे जाति प्रणाली अधिक जटिल आणि स्थानिकीकृत होती, प्रत्येक जातीच्या विशिष्ट भूमिका, व्यवसाय आणि सामाजिक कोड असतात. यामुळे मर्यादित सामाजिक गतिशीलतेसह समाज अधिक कठोर आणि खंडित झाला. प्राचीन भारतातील सामाजिक ओळख मुख्यत्वे एखाद्याच्या जातीद्वारे आकारली गेली होती आणि विवाह व्यवसाय आणि अगदी खाण्याच्या सवयी देखील जाती कोडद्वारे नियंत्रित केल्या गेल्या होत्या.

पंचायती राज संस्था या प्राचीन भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे मूलभूत स्वरूप होते, जे औपचारिक राज्ययंत्रणेच्या आधीपासून होते. ग्रामपरिषद किंवा पंचायती, स्थानिक स्तरावर निर्णय घेण्यास जबाबदार होत्या आणि विवाद निराकरण, संसाधन व्यवस्थापन आणि कल्याणकारी उपक्रमांमध्ये त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. ते लक्षणीय स्वायत्ततेसह कार्यरत होते परंतु स्थानिक राजे किंवा प्रादेशिक राज्यकर्त्यांच्या व्यापक प्रशासनाचाही प्रभाव होता.

धार्मिक संस्थांनी सामाजिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. आध्यात्मिक मार्गदर्शन, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि धर्मादाय यासाठी समर्थन प्रदान केले. मंदिरे, बौद्ध आणि जैन मठांनी, प्रवासी आणि गरिबांना निवारण अन्न आणि वैद्यकीय मदत देऊन, सामाजिक कल्याणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या कल्याणकारी उपक्रमांसाठी जमिनीच्या देणग्यांमुळे उत्पन्न मिळाले आणि धार्मिक संस्थांद्वारे दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक सेवांची शक्यता सुनिश्चित केली.

प्राचीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था वर्ण आणि जाति या दोन्ही प्रणालींशी घट्टपणे जोडलेल्या होत्या, ज्याने व्यक्तींना समाजातील कार्यात्मक भूमिकांमध्ये संघटित केले

समुदाय कल्याण यंत्रणा

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील समुदाय कल्याण ही एक जटिल प्रणाली होती ज्यामध्ये पुनर्वितरण पद्धती सहकारी आर्थिक संरचना व आरोग्यसेवा आणि शिक्षणासाठी सर्वांगीण दृष्टिकोन यांचा समावेश होता. या यंत्रणांनी सर्व सामाजिक सदस्यांचे विशेषतः कमी अधिकारप्राप्त लोकांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यात मदत केली. मुख्य कल्याणकारी यंत्रणेमध्ये दाना (दान) समाविष्ट होते, ज्यामध्ये समाजातील श्रीमंत आणि प्रभावशाली सदस्य त्यांच्या संपत्तीचा एक भाग गरीब गरजू व धार्मिक संस्थांना देतात

दानामध्ये सार्वजनिक कार्ये आणि भिक्षा देणे देखील समाविष्ट होते, जेथे राजे, श्रीमंत व्यापारी आणि धार्मिक व्यक्ती लोक कल्याणासाठी जमीन, अन्न किंवा वस्तू दान करून दानामध्ये गुंतलेली होती दक्षिणा, पारंपारिकपणे शिक्षक, पुजारी आणि धार्मिक व्यक्तींना दिलेली अर्पण, संपत्तीच्या देवाणघेवाणीचा एक प्रकार होता ज्याने आध्यात्मिक आणि सामाजिक पदानुक्रम अधिक मजबूत केला

धार्मिक सण आणि विधी यांनी सांप्रदायिक कल्याणामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली सांप्रदायिक मेजवानी आणि कमी भाग्यवानांना अन्न वितरण. सहकारी आर्थिक संरचना, जसे की संघ (श्रेणिस), मध्ययुगीन भारतीय अर्थव्यवस्थेत मध्यवर्ती भूमिका बजावणारे कारागीर, व्यापारी आणि व्यापारी यांचे संघटन होते त्यांनी आर्थिक मदत, पायाभूत सुविधांचा विकास व नियमन केलेले मानके, ग्राहकांसाठी वाजवी मूल्य सुनिश्चित करणे आणि सामाजिक सुव्यवस्थित आर्थिक स्थिरता राखणे प्रदान केले.

आयुर्वेदिक आरोग्यसेवा ही प्राचीन भारतातील सर्वात जुनी वैद्यकीय प्रणालींपैकी एक असल्याने आरोग्यसेवा आणि शिक्षण हे देखील समुदाय कल्याणाचे अविभाज्य घटक होते राजे आणि मंदिरे अनेकदा आरोग्य सेवा उपक्रमांना निधी देतात ज्यामुळे खालच्या सामाजिक स्तरातील लोकांसाठी वैद्यकीय सेवा उपलब्ध होतील. गुरुकुल प्रणाली, शालेय शिक्षणाचा एक पारंपारिक प्रकार, ज्ञान हस्तांतरण आणि शिक्षणातील सर्वसमावेशकतेवर भर देते

गंभीर आणि कल्याणकारी संस्था देखील महत्त्वाच्या होत्या ज्यात रुग्णालये (चिकित्सा ालये) आणि सार्वजनिक स्वयंपाकघर (अन्नम) ची स्थापना दुर्भिक्ष किंवा संकटाच्या काळात आजारी लोकांची काळजी घेण्यासाठी आणि गरिबांना अन्न देण्यासाठी केलीली. त्यांच्या प्रजेचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी शाही संरक्षण आणि कल्याणासाठी कर आकारणी देखील महत्त्वपूर्ण होती.

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील सामुदायिक कल्याण यंत्रणा सामाजिक जडणघडणीत खोलवर अंतर्भूत होती ज्यामुळे सर्व व्यक्तींचे, विशेषतः कमी अधिकारप्राप्त लोकांचे कल्याण होते

मध्ययुगीन भारतातील सामाजिक व्यवस्था:

इस्लामिक शासकांचे आगमन, भक्ती आणि सुफीवाद यांसारख्या आध्यात्मिक चळवळींचा प्रभाव आणि दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्य यांसारख्या शक्तिशाली राज्यांच्या कल्याणकारी धोरणांमुळे मध्ययुगीन भारताच्या सामाजिक प्रणालींमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले. या बदलांनी समाज कल्याणाच्या नवीन संकल्पना मांडल्या आणि त्यांना विद्यमान परंपरांसह एकत्रित केले सामाजिक समानता, सर्वसमावेशकता आणि सार्वजनिक कल्याण यांना प्रोत्साहन दिले

इस्लामिक शासकांनी वक्फ (धर्मादाय देणगी) ची संकल्पना मांडली ज्याने शाळा, रुग्णालये, मशिदी आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासारख्या कल्याणकारी उपक्रमांना निधी दिला. वक्फ निधीचा वापर अनेकदा मशिदी आणि दर्गा (सुफी संतांची तीर्थस्थळे) राखण्यासाठी, त्यांच्या टिकावासाठी केला जात असे. याव्यतिरिक्त, वक्फचे पैसे गरिबांना आधार देण्यासाठी सार्वजनिक कामांना निधी देण्यासाठी आणि दुष्काळ किंवा संकटाच्या वेळी मदत करण्यासाठी वाटप केले गेले जकात (भिक्षा देणे) हा इस्लामच्या पाच स्तंभांपैकी एक होता आणि मुस्लिमांसाठी एक अनिवार्य प्रथा होती, ज्यासाठी त्यांना त्यांच्या संपत्तीचा एक भाग (सामान्यतः २.५%) गरीब आणि गरजूंना देणे आवश्यक होते. भिक्षा देण्याच्या या प्रणालीने संपत्तीच्या पुनर्वितरणासाठी एक औपचारिक यंत्रणा प्रदान केली ज्यामुळे समाजातील कमी विशेषाधिकार असलेल्या सदस्यांना आर्थिक मदत, अन्न आणि निवारा मिळाला.

मशिदी आणि दर्गा मध्ययुगीन भारतात सामाजिक आणि सामुदायिक कल्याणासाठी केंद्रस्थानी बनले आहेत, जे शिक्षण, सामाजिक संवाद आणि धर्मादाय उपक्रमांसाठी केंद्र म्हणून काम करतात या संस्थांमधील धार्मिक नेत्यांनी कल्याण करुणा, धर्मादाय आणि सामाजिक जबाबदारीच्या मूल्यांचा प्रचार करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली

भक्ती चळवळ, एक आध्यात्मिक सुधारणा चळवळ ज्याने जात, पंथ किंवा सामाजिक स्थान विचारात न घेता ईश्वरावरील वैयक्तिक भक्तीवर जोर दिला, सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला आणि सर्वसमावेशकता वाढवली ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्ती आणि निजामुद्दीन औलिया यांसारखे सुफी संत त्यांच्या दानधर्म आणि समाजसेवेसाठी आदरणीय बनले, ज्यामुळे संपूर्ण समाजाला लाभदायक कल्याणकारी पद्धतींचा विकास झाला.

मध्ययुगीन भारतातील राज्य-प्रायोजित कल्याण महत्त्वपूर्ण होते, दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्याने दुष्काळ निवारण सिंचन प्रकल्प, सार्वजनिक बांधकाम, सार्वजनिक सेवा आणि व्यापार व वाणिज्य नियमन यांच्याद्वारे कल्याणामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती. या कल्याणकारी प्रणाली धार्मिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परंपरांचे एक जटिल मिश्रण प्रतिबिंबित करतात ज्याचा उद्देश समाजातील सर्व सदस्यांच्या कल्याणाचा प्रचार करणे आहे, त्यांच्या सामाजिक स्थितीकडे दुर्लक्ष करून

आव्हाने आणि व्हास:

औपनिवेशिक कालखंडात भारतातील पारंपारिक समुदाय कल्याण प्रणालीच्या व्हासाचे श्रेय दोन प्राथमिक घटकांना दिले जाऊ शकते: वसाहती व्यत्यय आणि विद्यमान प्रणालींमध्ये सामाजिक असमानता टिकून राहणे. या आव्हानांनी सामाजिक-आर्थिक परीदृश्याला आकार दिला, सामाजिक विभाजनांना बळकटी देताना स्थानिक प्रशासन संरचना आणि कल्याणकारी यंत्रणा कमी केल्या

ब्रिटिश वसाहती प्रशासनाने विकेंद्रित, समुदाय-आधारित शासन प्रणाली बदलून केंद्रीकृत प्रशासकीय संरचना लागू केली या संक्रमणामुळे स्थानिक समुदायांचे सक्षमीकरण झाले आणि पारंपारिक कल्याणकारी पद्धती कमकुवत झाल्याजमीन अनुदान आणि धर्मादाय देणगी या पारंपारिक प्रणालीऐवजी कर-आधारित प्रणालीकडे वळल्याने समुदाय कल्याणासाठी संसाधनांचा प्रवाह विस्कळीत झाला.

ब्रिटिश राजवटीत, औपनिवेशिक अर्थव्यवस्थेसाठी भारताच्या संसाधनांच्या शोषणामुळे कृषी हस्तकला आणि लघु-उत्पादनासह स्थानिक उद्योगांचे नुकसान झाले ब्रिटिश धोरणे देखील स्थानिक लोकसंख्येच्या कल्याणकारी गरजा विचारात न घेता संसाधने उत्खनन सुलभ करण्यासाठी रेल्वे आणि रस्ते यांसारख्या पायाभूत सुविधांच्या बांधकामास अनुकूल आहेत

जाती-आधारित भेदभाव आणि बहिष्कार ही कल्याणकारी व्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हाने होती. वर्ण आणि जाति यांसारख्या प्रणालींनी अनेकदा व्यक्तींना निश्चित सामाजिक स्थानांवर, विशेषतः शूद्र आणि दलिताना, ज्यांना कल्याणकारी संसाधने शिक्षण व सार्वजनिक सेवांपासून वगळण्यात आले होते मंदिरे आणि गुरुकुल यांसारख्या धार्मिक संस्थांनी काही वेळा जातीवर आधारित शिक्षण किंवा वैद्यकीय सेवेवर मर्यादा घालून या विभाजनांना बळकटी दिली.

ब्रिटिशांच्या अंतर्गत सत्तेच्या केंद्रीकरणामुळे पारंपारिक कल्याण प्रणाली कमकुवत झाल्या, ज्यामुळे आर्थिक अव्यवस्था आणि सामाजिक एकता खंडित झाली. औपनिवेशिक हस्तक्षेप व सामाजिक स्तरीकरणच्या या गुंतागुंतीच्या आंतरप्रक्रियेने सामाजिक आणि आर्थिक असमानतेवर कायमस्वरूपी प्रभाव टाकून, नंतरच्या शतकांमध्ये भारताला ज्या आव्हानांचा सामना करावा लागला त्यासाठी पाया घातला.

निष्कर्ष:

प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतातील पारंपारिक सामाजिक व्यवस्था व समुदाय कल्याण यंत्रणा त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक संरचनांमध्ये गुंतागुंतीच्या आणि खोलवर रुजलेल्या होत्या. प्रणालींनी व्यक्ती आणि समुदायांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावली, विशेषतः अडचणीच्या काळात. प्राचीन भारतामध्ये वर्ण आणि जाति प्रणालींसह एक श्रेणीबद्ध सामाजिक रचना होती, ज्याने समाज संघटित करण्यासाठी व भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांचे वितरण करण्यासाठी एक चौकट प्रदान केले होते. तथापि, पंचायती राज, मंदिरे व दान आणि दक्षिणा यांसारख्या पद्धतींनी पुनर्वितरणकल्याणाची व्यवस्था सुलभ केली. आयुर्वेदिक आरोग्यसेवा आणि गुरुकुल शिक्षणाने कल्याणासाठी भारताच्या सर्वांगीण दृष्टिकोनाचे उदाहरण दिले. मध्ययुगीन भारतात, इस्लामिक शासकांनी हिंदू धर्मादाय परंपरांना पूरक असलेल्या ऋण आणि जकात सारख्या नवीन कल्याणकारी यंत्रणा आणल्या. सुफी व भक्ती चळवळींनीही सामाजिक समतेला चालना दिली, कठोर जातीय पदानुक्रमांना आव्हान दिले आणि सर्वसमावेशक कल्याणाचा पुरस्कार केला. दिल्ली सल्तनत व मुघल साम्राज्याच्या अंतर्गत राज्यप्रायोजित कल्याणकारी कार्यक्रम प्रगत सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, दुष्काळ निवारण आणि आरोग्यसेवा. तथापि, या पारंपारिक व्यवस्था असमानतेपासून मुक्त नव्हत्या, जसे की जातिभेद आणि स्त्रियांना शिक्षण व

मालमत्ता अधिकारांपासून वगळणे १८व्या आणि १९व्या शतकात वसाहतवादी राजवटीच्या आगमनाने या व्यवस्था विस्कळीत झाल्या, परंतु समाजाच्या कल्याणाची भावना टिकून राहिली

संदर्भ:

- 1) Agrawal, V. S. (1963). *India as known to Panini*. Allahabad.
- 2) Altekar, A. S. (1973). *The position of women in Hindu civilization*. Banaras Hindu University Press.
- 3) Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, VI, 4, 17.
- 4) Chakravarti, U. (2001). *The social dimensions of early India: A historical study of ancient Indian society*. Oxford University Press.
- 5) Diwakar, V. D. (Ed.). (1991). *Social reform movements in India: A historical perspective*. Popular Prakashan.
- 6) Dumont, L. (1980). *Homo hierarchicus: The caste system and its implications*. University of Chicago Press.
- 7) Gore, M. S. (1965). *Social work and social work education*. Asia Publishing House.
- 8) Gough, K. (1957). *The social system of the Vedas*. *The Indian Economic and Social History Review*, 3(1), 25–38.
- 9) Habib, I. (2007). *The medieval state in India: A study of the Mughal empire*. Oxford University Press.
- 10) Horner, I. B. (1975). *Women under primitive Buddhism: Laywomen and almswomen*. Motilal Banarsidass.
- 11) Jaini, P. S. (1992). *Gender and salvation*. Munshiram Manoharlal.
- 12) Madan, G. R. (1966). *Indian social problems: Social disorganization and reconstruction*. Allied Publishers.
- 13) Maitrāyaṇi Saṁhitā, III, 7.3.
- 14) Manu Smṛiti. (1886). *Manu Smṛiti with six commentaries*. Bombay.
- 15) Nizami, K. A. (1991). *The social structure of the Delhi Sultanate*. In M. A. Farooqui (Ed.), *The Delhi Sultanate: A political and military history* (pp. 151–176). Oxford University Press.
- 16) Pathak, S. H. (1981). *Social welfare: An evolutionary and development perspective*. Macmillan.
- 17) Ramaswamy, V. (1997). *The concept of the village community in early India*. *The Indian Historical Review*, 24(2), 129–147.
- 18) Sarkar, J. (1989). *The Mughal empire and its administrative system*. Asian Educational Services.
- 19) Satvalekar, D. (1983). *Kāyajurvediṃyā Taittirīyā Saṁhitā*. Swadhyaya Mandal.
- 20) Satvalekar, D. (1984). *Yajurvediṃyā Maitrāyaṇi Saṁhitā*. Swadhyaya Mandal.
- 21) Sharma, R. S. (2003). *India's ancient past*. Oxford University Press.
- 22) Sharma, U., & Sharma, B. M. (1995). *Women education in ancient and medieval India*. Commonwealth Publications.
- 23) Singh, R. (2002). *Social welfare and charity in medieval India: A study of the role of religious institutions*. *The Journal of Social History*, 35(3), 215–230.
- 24) Thapar, R. (2000). *Early India: From the origins to AD 1300*. Penguin Books.
- 25) Thapar, R. (2014). *The past as present*. Aleph Book Company.
- 26) Tripathi, R. (2011). *The Mughal empire and social welfare*. *Social Science Review*, 14(2), 67–85.
- 27) University Grants Commission. (1972). *Review of social work education in India*.
- 28) Wadia, A. R. (Ed.). (1961). *History and philosophy of social work in India*. Allied Publishers.
- 29) Zilli, R. (2005). *The Bhakti movement and its social implications*. *Journal of South Asian Studies*, 22(1), 33–47.